

संस्कृत-संगम-साहित्ययोः सांस्कृतिक-समन्वयः : द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनम्

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्/

अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतसाहित्यस्य तथा संगम-साहित्यस्य मध्ये विद्यमानस्य सांस्कृतिक-समन्वयस्य गम्भीरं तुलनात्मक-अध्ययनं क्रियते। विशेषतः द्रविड-आर्य-विमर्शस्य ऐतिहासिक-दार्शनिक-पुनर्मूल्यांकनम् अत्र केन्द्रीयविषयः अस्ति। परम्परया द्रविड-आर्य-संस्कृतयः परस्परविरोधिन्यः इति प्रतिपादितम्; किन्तु साहित्यिक-साक्ष्येषु उभयोः मध्ये गूढ-संवादः, परस्पर-आदान-प्रदानम्, तथा सांस्कृतिक-समन्वयः स्पष्टतया दृश्यते। अस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं संस्कृतमहाकाव्य-पुराण-धार्मिकपरम्परायाः तथा संगमकाव्यपरम्परायाः मध्ये समानतत्त्वानां, भिन्नतत्त्वानां, तथा अन्तर्सम्बन्धानां विश्लेषणम् अस्ति। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् द्रविड-आर्य-विभाजनं एकरेखीयं न, अपि तु ऐतिहासिक-राजनीतिक-विमर्शजन्य-कल्पना अपि भवितुम् अर्हति; साहित्यिक-साक्ष्येषु तु सांस्कृतिक-समन्वयस्य बहुविधरूपाणि सुस्पष्टानि सन्ति। भारतीयसांस्कृतिकइतिहासस्य अध्ययनं यदा क्रियते, तदा “द्रविड” तथा “आर्य” इति द्वौ पदौ बहुधा पृथक्करणसूचकत्वेन उपयुज्येते। औपनिवेशिककालीन-इतिहासलेखनेन एषा द्वैधदृष्टिः अधिकं सुदृढीक्रता, यत्र उत्तरभारतीय-संस्कृतपरम्परा “आर्य” इति, दक्षिणभारतीय-भाषिक-सांस्कृतिकपरम्परा “द्रविड” इति विभाज्य निरूपिता। एषा दृष्टिः प्रायः भाषावैज्ञानिक-मानवशास्त्रीय-राजनीतिकपरिकल्पनाभिः पोषिता, किन्तु साहित्यिक-साक्ष्येषु तस्य सरल-स्वरूपं न दृश्यते। संस्कृतसाहित्ये वेद-उपनिषद्-महाकाव्य-पुराण-नाट्यपरम्परायां दक्षिणादिगभागस्य, समुद्रमार्गव्यापारस्य, दक्षिणात्य-तीर्थानां, तथा विविध-जनपदानां उल्लेखः सुस्पष्टतया दृश्यते। रामायणमहाकाव्ये लङ्कागमनम्, दक्षिणादिग्विजयः, तथा विविधदक्षिणप्रदेशानां उल्लेखः, महाभारते दक्षिणापथस्य वर्णनम्, पुराणेषु दक्षिणात्य-क्षेत्रेषु अवस्थित-तीर्थपरम्परा— एते सर्वे संकेताः सांस्कृतिक-संपर्कस्य सूचकाः सन्ति। यथा रामायणे उक्तम्—

दक्षिणां दिशमाश्रित्य यत्र लङ्का प्रतिष्ठिता ।

(वाल्मीकि-रामायणम्, किष्किन्धाकाण्डः, सर्गः ४१)

अयं उल्लेखः केवलं भौगोलिकवर्णनम् न, अपि तु उत्तर-दक्षिण-सांस्कृतिक-संपर्कस्य द्योतकः अपि भवितुम् अर्हति। अन्यतः संगम-साहित्यं— विशेषतः एतत्तुत्तोकै, पत्तुप्पाट्टु, पुरानानूरु, अकनानूरु इत्यादयः ग्रन्थाः— द्रविडभाषिक-सांस्कृतिकपरम्परायाः प्राचीनतमं साहित्यिकप्रतिनिधित्वं वहन्ति। अत्र वीररसप्रधानता, नायक-नायिकासंवादः, प्रकृतिचित्रणम्, युद्ध-दान-श्रेयः-सम्बन्धी-वर्णनम्, तथा सामाजिकजीवनस्य सजीवप्रतिबिम्बम् दृश्यते। तथापि एतेषु ग्रन्थेषु देवतानां उल्लेखः, यज्ञ-धार्मिकसंकेताः, तथा वैदिक-परम्परासदृश-आचारप्रणाली अपि किञ्चित् अंशेन दृष्टं शक्यते।

संगमकाव्येषु विष्णोः, इन्द्रस्य, मरुगनस्य, शिवस्य च विविधरूपेण उल्लेखः सन्ति। एषा स्थिति दर्शयति यत् सांस्कृतिक-आदान-प्रदानं केवलं एकदिशात्मकं नासीत्, अपि तु बहुदिशात्मक-संवादरूपेण प्रवृत्तम्। द्रविड-आर्य-विमर्शः यदि केवलं संघर्षदृष्ट्या परीक्ष्यते, तर्हि साहित्यिक-साक्ष्येषु दृश्यन्ते समन्वयतत्त्वानि उपेक्षितानि भवन्ति। भाषाभेदः, देवताभेदः, सामाजिकपरम्पराभेदः इत्यादयः निश्चयेन विद्यमानाः सन्ति; किन्तु एते भेदाः सर्वथा पृथक्करणस्य प्रमाणम् इति न निश्चितम्। अपि तु बहुषु स्थलेषु परस्परसंवादः, सांस्कृतिक-संश्लेषणम्, तथा परम्परान्तरग्रहणम् दृश्यते। एतस्मिन् परिप्रेक्ष्ये संस्कृत-संगम-साहित्ययोः तुलनात्मक-अध्ययनम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। अत्र प्रश्नः केवलं प्रभाव-अपप्रभावनिरणयस्य न, अपि तु सांस्कृतिक-समन्वयस्य स्वरूपनिरणयस्य अपि अस्ति। किं संस्कृतपरम्परा दक्षिणदेशे प्रभावं दत्तवती? उत संगमपरम्परायाः केचन तत्त्वानि संस्कृतसाहित्ये प्रतिबिम्बितानि? उत उभयोः मध्ये निरन्तरसंवादः

आसीत्? एषा भूमिका अत्र प्रतिष्ठिता यत् द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनम् साहित्यिक-साक्ष्याधारे कर्तव्यं भवति। विभाजनपरक-दृष्टेः स्थाने संवादपरक-दृष्टिः, संघर्षपरक-आख्यानस्य स्थाने समन्वयपरक-इतिहासदर्शनम्, तथा एकरेखीय-सांस्कृतिक-कल्पनायाः स्थाने बहुस्तरीय-सांस्कृतिक-परम्परादृष्टिः अत्र अन्वेषणीया। अतः अस्य अनुसन्धानस्य प्रयोजनं संस्कृत-संगम-साहित्ययोः तुलनया सांस्कृतिक-समन्वयस्य बहुविधरूपाणि उद्घाटयितुं, तथा द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनं कर्तुम् अस्ति। एषः प्रयासः न केवलं साहित्यिकविमर्शः, अपि तु सांस्कृतिक-इतिहासदर्शनस्य नूतनदिशानिर्देशः अपि भवति।

द्रविड-आर्य-विमर्शे प्रायः द्वैधदृष्टिः स्वीक्रियते— आर्यपरम्परा उत्तरभारतीय-वैदिक-संस्कृतसंस्कृत्या सम्बद्धा, द्रविडपरम्परा दक्षिणभारतीय-भाषिक-सांस्कृतिकपरम्परया सम्बद्धा इति। किन्तु साहित्यिक-साक्ष्येषु उभयोः मध्ये संवादः, समन्वयः, तथा परस्पर-आदान-प्रदानस्य चिह्नानि दृश्यन्ते। अतः प्रश्नः उदेति— किं द्रविड-आर्य-विभाजनं ऐतिहासिक-सांस्कृतिक-वास्तविकता, उत परवर्ती-इतिहासरचनायाः परिणामः? संस्कृतसाहित्ये महाकाव्य-पुराण-नाट्यपरम्परायां दक्षिणप्रदेशस्य वर्णनं, दक्षिणात्य-तीर्थानां महत्त्वं, तथा विविधजनपदानां उल्लेखः दृश्यते। संगम-साहित्ये अपि वैदिक-धार्मिक-संकेताः, देवतापूजनपरम्परायाः अंशाः, तथा संस्कृतपरम्परासदृश-आचारतत्त्वानि प्रकटन्ते। एतत् परस्पर-संपर्कस्य साक्ष्यं भवितुम् अर्हति। तस्मात् अनुसन्धानस्य मुख्यसमस्या एषा यत् उभयोः साहित्ययोः सांस्कृतिक-सम्बन्धः कथं विवेचनीयः। सैद्धान्तिकपरिप्रेक्ष्ये अस्य अध्ययनस्य आधारः त्रिविधः अस्ति। प्रथमः— तुलनात्मक-साहित्यदृष्टिः, यत्र विषय, प्रतीक, देवता, रस, तथा सामाजिकवर्णनम् इत्यादीनां सम्यक् तुलना क्रियते। द्वितीयः— सांस्कृतिक-संवाददृष्टिः, यत्र संस्कृत-संगम-साहित्ययोः परस्पर-आदान-प्रदानम्, अनुकूलनम्, तथा रूपान्तरणम् इत्यादीनि परीक्षणीयानि। तृतीयः— इतिहास-दर्शनदृष्टिः, यत्र द्रविड-आर्य-विमर्शस्य औपनिवेशिक-राजनीतिक-पृष्ठभूमिः विचार्यते। द्रविड-आर्य-विभाजनदृष्टिः बहुधा भाषावैज्ञानिक-आधारे प्रतिष्ठिता। संस्कृतं आर्यभाषारूपेण, तमिळ् आदिद्रविडभाषारूपेण वर्गीकृतम्। किन्तु भाषा-संबन्धः सर्वदा सांस्कृतिक-विच्छेदस्य प्रमाणम् न भवति। भाषिक-भिन्नता सांस्कृतिक-परस्परसंवादं निरस्तुं न शक्नोति। साहित्यिक-रचनासु विषय-प्रतीक-देवतासम्बन्धी-समानताः सांस्कृतिक-समन्वयस्य आधारं संस्कृत-संगम-साहित्ययोः तुलनात्मक-अध्ययने विषयगत-समानताः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः सन्ति। उभयोः परम्परयोः वीरता, प्रेम, तथा प्रकृतिचित्रणम् इत्येते त्रयः आयामाः विशेषतया प्रमुखत्वेन दृश्यन्ते। एते विषयाः केवलं साहित्यिक-आभूषणरूपेण न, अपि तु सांस्कृतिक-मानसस्य द्योतकाः अपि सन्ति।

प्रथमं वीरतायाः विषयः विचारणीयः। संस्कृतमहाकाव्येषु— रामायणे, महाभारते, रघुवंशे— वीररसस्य उत्कर्षः सुस्पष्टः अस्ति। युद्धप्रसङ्गाः, पराक्रमवर्णनम्, राजधर्मपालनम्, तथा कीर्तिलाभः— एते सर्वे वीरतायाः साहित्यिक-प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। संगम-साहित्ये अपि पुरानानूरु इत्यादिषु ग्रन्थेषु वीरयोद्धानां, राजानां, तथा युद्ध-दान-कीर्तः महत्त्वं प्रतिपादितम्। अत्र वीरता केवलं व्यक्तिगत-पराक्रमः न, अपि तु कुल-मान-समुदाय-गौरवस्य प्रतीकः अस्ति। उभयोः साहित्ययोः वीरतायां सांस्कृतिक-मूल्यत्वं समानतां द्योतयति। द्वितीयं प्रेमविषयः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। संस्कृतकाव्येषु शृङ्गाररसः सर्वोच्चरसः इति मन्यते। कालिदासस्य काव्येषु, अमरुशतके, गीतगोविन्दे च प्रेमस्य सूक्ष्म-चित्रणम् दृश्यते। संगम-साहित्ये अकनानूरु इत्यादिषु नायक-नायिकायाः अन्तःकरणगत-प्रेमानुभवः, विरहः, मिलनम्, तथा प्रकृतिसंबन्धः भावपूर्णतया निरूपितः। विशेषतया संगमकाव्ये प्रेमः ग्राम्य-जीवन-सन्दर्भे, सामाजिक-संयम-सापेक्षतया, तथा प्रकृतिसमागमेण संयुक्तः दृश्यते। एषा प्रेमप्रतिमा संस्कृतकाव्यपरम्परायाः शृङ्गारदृष्ट्या सह संवादं स्थापयति। तृतीयं प्रकृतिचित्रणम्। संस्कृतमहाकाव्येषु ऋतुवर्णनम्, वनवर्णनम्, नदी-परिसरवर्णनम्, पर्वत-चित्रणम् इत्यादयः अत्यन्तं सौन्दर्यपरक-शैलीया निरूपिताः। मेघदूते यक्षस्य विरहः मेघस्य माध्यमेन प्रकृतिसंबद्धः कृतः। संगम-साहित्ये अपि प्रकृति केवलं पृष्ठभूमिः न, अपि तु भावानां सहचरिणी अस्ति। संगमकाव्ये पर्वत, वन, समुद्र, ग्राम, वर्षा— एते सर्वे मानवीय-भावानां प्रतीकत्वेन प्रयुक्ताः। एषा प्रतीकपरम्परा सांस्कृतिक-समन्वयस्य सूचकत्वेन अवगन्तुं शक्यते। एवं विषयगत-समानताः दर्शयन्ति यत् संस्कृत-संगम-साहित्ययोः सांस्कृतिक-मानसस्य आधारभूत-तत्त्वानि साम्येन प्रवर्तन्ते। वीरता, प्रेम, तथा प्रकृतिसंबन्धः— एते सर्वे उभयोः साहित्ययोः सांस्कृतिक-संवेदनशीलतां प्रतिपादयन्ति। तथापि भेदाः अपि अवगन्तव्याः। संस्कृतमहाकाव्येषु विषयविन्यासः राजकीय-नायककेंद्रितः प्रायः दृश्यते; संगम-साहित्ये ग्रामजीवनस्य, स्थानीय-परम्परायाः, तथा लघु-नायकानां उल्लेखः अधिकः। एषः भेदः सांस्कृतिक-विविधतां द्योतयति, न तु

अनिवार्यविच्छेदम्। अतः विषयगत-समानताः सांस्कृतिक-समन्वयस्य प्रमाणरूपेण स्वीक्रियन्ते। एते आधाराः द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनाय आवश्यकदृष्टिं प्रददाति, यत्र विभाजनस्य स्थाने संवादः प्रमुखः भवति। संस्कृत-संगम-साहित्ययोः तुलनात्मक-अध्ययने देवता-परम्परायाः परीक्षणम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। द्रविड-आर्य-विमर्शे प्रायः धार्मिक-भेदः अपि प्रतिपाद्यते— आर्यपरम्परायां वैदिक-देवताः, द्रविडपरम्परायां स्थानीय-देवताः इति। किन्तु साहित्यिक-साक्ष्येषु उभयोः परम्परयोः मध्ये स्पष्टः धार्मिक-समन्वयः दृश्यते। संस्कृतसाहित्ये इन्द्रः, वरुणः, अग्निः, विष्णुः, शिवः इत्यादयः देवताः प्रमुखत्वेन निरूपिताः। महाकाव्य-पुराण-परम्परायां विष्णु-शिव-शक्ति-परम्परा व्यापकत्वेन प्रतिष्ठिता। संगम-साहित्ये अपि इन्द्रस्य, विष्णोः, शिवस्य, मुरुगनस्य, कात्रवेल इत्यादीनां उल्लेखः दृश्यते। मुरुगनः दाक्षिणात्य-देवता इति प्रायः स्वीक्रियते, किन्तु तस्य स्वरूपं स्कन्द-कार्तिकेय-परम्पराया सह सम्बद्धं द्रष्टुं शक्यते। एषः उदाहरणः धार्मिक-समन्वयस्य सूचकः भवति। संगमकाव्येषु देवताः केवलं पौराणिक-आख्यानानुसारं न, अपि तु स्थानीय-प्रकृतिसम्बद्ध-रूपेण अपि चित्रिताः। पर्वतदेवता, ग्रामदेवता, समुद्र-सम्बद्ध-पूजनपरम्परा— एते सर्वे स्थानीय-संस्कृतिपरम्परायाः द्योतकाः सन्ति। संस्कृतपुराणेषु अपि क्षेत्रीय-देवताः विभिन्ननामरूपैः समाविष्टाः दृश्यन्ते। एतादृशं देवता-समावेशनम् धार्मिक-संवादस्य, न तु संघर्षस्य, द्योतकं भवति।

पुराणेषु बहुधा उक्तम्—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ।

(श्वेताश्वतरोपनिषद्, ६.११)

एषा प्रतिज्ञा धार्मिक-एकत्वदृष्टिं सूचयति, यत्र देवता-भेदाः अन्ततः एकस्य परमतत्त्वस्य विविध-अभिव्यक्तयः इति मन्यन्ते। संगम-साहित्ये अपि देवता-बहुलता तथा धार्मिक-सहअस्तित्वभावः दृश्यते। एषा स्थिति धार्मिक-समन्वयस्य ऐतिहासिकाधारं प्रददाति। धार्मिक-समन्वयः केवलं देवतानाम् आदान-प्रदानम् न, अपि तु सांस्कृतिक-संरचनायाः रूपान्तरणम् अपि अस्ति। यदा वैदिक-देवताः दक्षिणभारते स्वीकृताः, तथा स्थानीय-देवताः संस्कृत-पुराणपरम्परायां समाविष्टाः, तदा सांस्कृतिक-संश्लेषणप्रक्रिया प्रवृत्ता। एषा प्रक्रिया संघर्षपरक-दृष्ट्या न, अपि तु संवादपरक-दृष्ट्या अवगन्तुं युक्ता। अतः देवता-परम्परायाः अध्ययनं द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनाय अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। धार्मिक-समन्वयः दर्शयति यत् सांस्कृतिक-परम्पराः परस्परं संवादेन विकसिताः, न तु पूर्णविच्छेदेन। धार्मिक-आयामे उभयोः साहित्ययोः साम्यं तथा समन्वयः द्रविड-आर्य-विभाजनस्य सरल-दृष्टेः पुनर्विचारं प्रेरयति। संस्कृत-संगम-साहित्ययोः तुलनात्मक-अध्ययने भाषिक-सांस्कृतिक-संवादस्य प्रश्नः अत्यन्तं केन्द्रीयः अस्ति। द्रविड-आर्य-विमर्शे भाषाभेदः प्रायः सांस्कृतिक-विभाजनस्य प्रमाणरूपेण प्रस्तुतः, किन्तु साहित्यिक-साक्ष्येषु भाषिक-परस्परसंवादस्य अनेके संकेताः दृश्यन्ते। भाषा केवलं संप्रेषणमाध्यमं न, अपि तु सांस्कृतिक-संस्कार-वाहिनी इति स्वीकृतम्; अतः भाषिक-आदान-प्रदानम् सांस्कृतिक-समन्वयस्य सशक्त-सूचकः भवति। संस्कृतभाषा परम्पराया वैदिक-दार्शनिक-राजकीय-परिसरे प्रतिष्ठिता, संगम-साहित्यं तु तमिळभाषायां लोकजीवनस्य समीपवर्ती-अभिव्यक्तिरूपेण विकसितम्। तथापि उभयोः मध्ये शब्द-प्रतीक-धार्मिक-संकेतादीनां परस्परप्रभावः अवलोकनीयः। संगमकाव्येषु संस्कृत-उत्पन्न-देवतापदानि, धार्मिक-संज्ञाः, तथा यज्ञ-संकेताः दृश्यन्ते। संस्कृतसाहित्ये अपि दाक्षिणात्य-प्रदेशीय-नामानि, स्थल-विशेषाणि, तथा समुद्र-व्यापार-सम्बन्धी-वर्णनानि दृश्यन्ति। एते संकेताः भाषिक-परम्परयोः पूर्ण-विच्छेदस्य कल्पनां शिथिलीकरोन्ति। भाषिक-संवादः केवलं पद-ग्रहणेन न, अपि तु काव्य-रचनाशैली, प्रतीक-संरचना, तथा विषय-विन्यासे अपि दृश्यते। संगम-साहित्ये प्रकृति-आधारित-स्थल-प्रणाली (कुरिञ्जि, मरुतम्, नेय्दल् इत्यादि) मानवीय-भावानां प्रतीकत्वेन प्रयुज्यते। संस्कृतकाव्येषु अपि ऋतुवर्णनम्, वन-नदी-पर्वत-प्रकृतिचित्रणम् भाव-प्रसंगानुसारं विन्यस्तम्। एतयोः मध्ये प्रत्यक्ष-प्रभावः निश्चेतुं कठिनम्, किन्तु समान-सांस्कृतिक-संवेदनशीलता अवगन्तुं शक्यते। सांस्कृतिक-संवादः धार्मिक-परम्परायां, सामाजिक-संरचनायां, तथा राजकीय-संबन्धेषु अपि दृष्टव्यः। व्यापारमार्गैः, तीर्थयात्राभिः, तथा राजकीय-संबन्धानां माध्यमेन उत्तर-दक्षिण-प्रदेशयोः निरन्तर-संपर्कः आसीत्। एषः संपर्कः भाषिक-आदान-प्रदानस्य, धार्मिक-समन्वयस्य, तथा साहित्यिक-प्रेरणायाः माध्यमरूपेण कार्यं कृतवान् इति द्रष्टुं शक्यते। अतः भाषिक-सांस्कृतिक-संवादः द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनाय अनिवार्यतत्त्वम् अस्ति। भाषाभेदः सर्वदा सांस्कृतिक-विच्छेदस्य प्रमाणम्

न भवति; कदाचित् सः बहुभाषिक-सांस्कृतिक-समन्वयस्य चिह्नम् अपि भवति। संस्कृत-संगम-साहित्ययोः तुलनात्मक-अध्ययनं दर्शयति यत् उभयोः परम्परयोः मध्ये परस्पर-स्वीकारः, रूपान्तरणम्, तथा संवादः अधिकं प्रबलः, न तु केवलं विरोधः। एवं अन्तर्सम्बन्ध-अध्ययनस्य आधारभूत-निष्कर्षः एषः यत् द्रविड-आर्य-विभाजनदृष्टिः साहित्यिक-साक्ष्याधारे पुनर्विचार्या। संस्कृत-संगम-साहित्ययोः संवादात्मक-संबन्धः भारतीयसांस्कृतिक-इतिहासस्य समन्वयात्मक-स्वरूपं सुदृढं प्रतिपादयति। अस्य समग्र-अध्ययनस्य आलोकस्य मध्ये स्पष्टं भवति यत् संस्कृत-संगम-साहित्ययोः सम्बन्धः न केवलं ऐतिहासिक-संपर्कः, अपि तु गूढ-सांस्कृतिक-समन्वयस्य द्योतकः अस्ति। द्रविड-आर्य-विमर्शं प्रचलिता द्वैधदृष्टिः— उत्तरभारतीय-आर्यसंस्कृतिः तथा दक्षिणभारतीय-द्रविडसंस्कृतिः परस्परविरोधिन्यः इति— साहित्यिक-साक्ष्याधारे सर्वथा स्थिरीकर्तुं न शक्यते। उभयोः साहित्ययोः विषयगत-समानताः, देवता-परम्परायाः समन्वयः, भाषिक-संवादः, तथा सांस्कृतिक-संवेदनशीलता एतत् सूचयन्ति यत् विभाजनस्य अपेक्षया संवादः अधिकं यथार्थः। संस्कृतमहाकाव्य-पुराण-परम्परायां दक्षिणदेशस्य उल्लेखः, समुद्रव्यापारस्य वर्णनम्, तथा दक्षिणात्य-तीर्थानां महत्त्वं दर्शयति यत् उत्तर-दक्षिण-संपर्कः ऐतिहासिकरूपेण सुदृढः आसीत्। संगम-साहित्ये अपि वैदिक-धार्मिक-संकेताः, देवतासंवादः, तथा सामाजिक-संरचनायाः साम्यं दृश्यते। एते तत्त्वानि एकस्य सांस्कृतिक-प्रवाहस्य विविध-अभिव्यक्तयः इति दृष्टिं प्रबलयन्ति।

विषयगत-समानताः— वीरता, प्रेम, प्रकृतिसंबन्धः— उभयोः साहित्ययोः सांस्कृतिक-मानसस्य समान-आधारं प्रदर्शयन्ति। वीरता उभयोः मध्ये कुल-मान-समुदाय-गौरवस्य प्रतीकः, प्रेम मानवीय-अन्तःकरणस्य केन्द्रीय-अनुभवः, तथा प्रकृतिचित्रणम् भाव-संवेदनशीलतायाः माध्यमम् अस्ति। एते तत्त्वानि सांस्कृतिक-समन्वयस्य आधाररूपेण स्वीक्रियन्ते। देवता-परम्परायाः अध्ययनम् दर्शयति यत् धार्मिक-समन्वयः परस्पर-स्वीकारेण विकसितः। मुरुगन-स्कन्द-संबन्धः, विष्णु-शिव-उल्लेखः, तथा स्थानीय-देवतासंस्कृतिपरम्परायाः पुराणपरम्परायां समावेशनम् एतत् सूचयन्ति यत् धार्मिक-आदान-प्रदानं एकदिशात्मकं न, अपि तु बहुदिशात्मक-संवादरूपेण प्रवृत्तम्। भाषिक-संवादः अपि द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनाय महत्त्वपूर्णः। भाषाभेदः न अनिवार्यविच्छेदस्य प्रमाणम्; अपि तु बहुभाषिक-संस्कृतिसंपर्कस्य सूचकः अपि भवति। संस्कृत-संगम-साहित्ययोः अन्तर्सम्बन्धः दर्शयति यत् सांस्कृतिक-परम्पराः परस्परं ग्रहण-रूपान्तरण-समन्वय-प्रक्रियाभिः विकसिताः। अतः द्रविड-आर्य-विमर्शस्य पुनर्मूल्यांकनम् आवश्यकम्। विभाजनपरक-दृष्टेः स्थाने समन्वयपरक-दृष्टिः स्थापनीया। साहित्यिक-साक्ष्येषु परस्परसंवादस्य बहुलता दृश्यते; अतः संघर्षपरक-इतिहासकल्पनायाः अपेक्षया संवादपरक-सांस्कृतिक-इतिहासदृष्टिः अधिकं युक्तिसंगता। समग्रतया उक्तुं शक्यते यत् संस्कृत-संगम-साहित्ययोः अध्ययनं भारतीयसांस्कृतिक-इतिहासस्य समन्वयात्मक-स्वरूपं सुदृढं प्रतिपादयति। द्रविड-आर्य-विमर्शः यदि साहित्यिक-साक्ष्याधारे पुनः परीक्ष्यते, तर्हि तत्र विरोधस्य अपेक्षया समन्वयः, संवादः, तथा सांस्कृतिक-संश्लेषणम् अधिकं प्रकाशते। एषः निष्कर्षः भारतीयसांस्कृतिक-अधिगमस्य नूतन-दिशां प्रददाति।

संस्कृत-संगम-साहित्ययोः सांस्कृतिक-समन्वयस्य अध्ययनं केवलं पाठसाम्ये अवस्थितं न, अपि तु ऐतिहासिक-संपर्कमार्गेषु अपि अवलम्बितम्। उत्तर-दक्षिण-प्रदेशयोः व्यापारमार्गाः, समुद्रयात्रा, तीर्थपरम्परा, तथा राजनैतिक-संबन्धानां माध्यमेन निरन्तर-संपर्कः आसीत्। एषः संपर्कः भाषिक-धार्मिक-साहित्यिक-आदान-प्रदानस्य मूलाधारः अभवत् इति मन्यते। संस्कृतग्रन्थेषु दक्षिणापथस्य उल्लेखः बहुधा दृश्यते। महाभारते, पुराणेषु, तथा काव्येषु दक्षिणदेशस्य राजानः, जनपदाः, तथा तीर्थानि निर्दिष्टानि। एते उल्लेखाः दर्शयन्ति यत् उत्तर-दक्षिण-संवादः केवलं कल्पनारूपेण न, अपि तु ऐतिहासिक-वास्तविकतारूपेण अवस्थितः। संगम-साहित्ये अपि उत्तरप्रदेशीय-वणिजां, यात्रिकाणां, तथा धार्मिक-संपर्कानां संकेताः दृश्यन्ते। व्यापारमार्गाः विशेषतया समुद्रतटीयप्रदेशेषु संस्कृत-संगम-संवादस्य साधनरूपेण कार्यं कृतवन्तः। दक्षिणात्य-समुद्रतटाः प्राचीनकाले अंतर्राष्ट्रीय-वाणिज्यकेन्द्राणि आसन्। एषः आर्थिक-संपर्कः सांस्कृतिक-विनिमयस्य अपि कारणम् अभवत्। वस्त्र, रत्न, मसाला, धातु इत्यादीनां विनिमयेन सह भाषिक-सांस्कृतिक-विचाराणां आदान-प्रदानम् अपि प्रवृत्तम् इति कल्पनीयम्। तीर्थयात्रा अपि सांस्कृतिक-समन्वयस्य साधनम्। संस्कृतपुराणेषु दक्षिणदेशीय-तीर्थानां महत्त्वं निर्दिष्टम्; संगम-साहित्ये अपि धार्मिक-यात्रा-संकेताः दृश्यन्ते। तीर्थपरम्परा उत्तर-दक्षिण-सांस्कृतिक-एकात्मतायाः जीवित-प्रमाणम् अस्ति। एतेषां संपर्कमार्गाणां अध्ययनं द्रविड-आर्य-विमर्शस्य एकरेखीय-विभाजनदृष्टिं शिथिलीकरोति। राजनैतिक-संबन्धानां माध्यमेन अपि साहित्यिक-संवादः सम्भवितः। विवाह-संबन्धाः, राजदूत-प्रेषणम्, तथा युद्ध-संधयः सांस्कृतिक-विनिमयस्य साधनरूपेण कार्यं कृतवन्तः। एते ऐतिहासिक-सूत्राणि दर्शयन्ति यत् संस्कृत-

संगम-साहित्ययोः अन्तर्सम्बन्धः केवलं साहित्यिक-कल्पना न, अपि तु ऐतिहासिक-संपर्काधारितः अस्ति। संस्कृत-संगम-साहित्ययोः सांस्कृतिक-समन्वयस्य अन्यः महत्त्वपूर्णः आयामः सौन्दर्यशास्त्रीयः अस्ति। संस्कृतसाहित्ये भरतमुनेः रससिद्धान्तः साहित्यिक-अनुभवस्य आधारतत्त्वं मन्यते। शृङ्गार, वीर, करुण, अद्भुत इत्यादयः रसाः मानवीय-भावानुभवस्य सार्वत्रिकरूपेण निरूपिताः।

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः ॥

(भरतमुनिः, नाट्यशास्त्रम्, अध्यायः ६)

एषः सिद्धान्तः भावानां सार्वत्रिक-अनुभवत्वं प्रतिपादयति। संगम-साहित्ये यद्यपि औपचारिक-रसशास्त्रीय-विन्यासः न दृश्यते, तथापि तत्र प्रेम, वीरता, शोक, उत्साह इत्यादीनां भावानां सजीवचित्रणम् अस्ति। विशेषतः अकम् (अन्तरंग-प्रेम) तथा पुरम् (वीरता-लोकजीवनम्) इति द्विभाग-विन्यासः भावानां संरचनात्मक-विभाजनं सूचयति। एषा संरचना संस्कृत-रसदृष्ट्या तुलनीयत्वं धारयति। संगम-साहित्ये प्रकृति-प्रसंगेन भावप्रस्तुति, स्थलविशेषानुसारं मनोभावविन्यासः, तथा प्रतीकात्मक-प्रकृतिसंकेताः संस्कृतकाव्यपरम्परायाः ऋतुवर्णन-संरचनया सह संवादं स्थापयन्ति। एषा समान-सौन्दर्य-संवेदनशीलता सांस्कृतिक-समन्वयस्य आन्तरिक-आधारम् अस्ति। सौन्दर्यशास्त्रीय-आयामे अपि संस्कृत-संगम-साहित्ययोः समन्वयः दृष्टव्यः। उभयोः मध्ये भाव-संवेदनशीलता, प्रकृतिसंबन्धः, तथा मानवीय-अनुभवस्य केन्द्रीयता समानरूपेण विद्यमाना। एषः सौन्दर्यसमन्वयः सांस्कृतिक-विभाजनदृष्टेः अपेक्षया एकात्मतां सुदृढं प्रतिपादयति।

सन्दर्भ सूची

- [1]. शर्मा, रघुवीरः (२०१३)। संस्कृत-संगम-साहित्ययोः तुलनात्मक-अध्ययनम्। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [2]. त्रिपाठी, माधवी (२०१३)। “द्रविड-आर्य-विमर्शस्य ऐतिहासिकपुनर्विचारः”। भारतीयइतिहासदर्शनपत्रिका, खण्डः २१, पृ० ५८-८७।
- [3]. पाण्डेयः, अनिरुद्धः (२०१४)। संगमसाहित्यस्य सांस्कृतिकपरिप्रेक्ष्यः। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. जोशी, विनीतः (२०१४)। “संस्कृतमहाकाव्येषु दक्षिणप्रदेशस्य प्रतिबिम्बम्”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः ९, पृ० ७१-१०२।
- [5]. द्विवेदी, मनीषा (२०१५)। भारतीयसाहित्ये सांस्कृतिक-समन्वयः। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [6]. उपाध्यायः, नरेन्द्रः (२०१५)। “देवता-परम्परायाः तुलनात्मक-विश्लेषणम्”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १४, पृ० ९३-१२५।
- [7]. वर्मा, सुमित्रा (२०१६)। द्रविड-संस्कृतिसंवादः। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [8]. मिश्रः, आलोकः (२०१६)। “संगमकाव्ये वीर-शृङ्गार-तत्त्वम्”। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः ११, पृ० ६४-९१।
- [9]. चतुर्वेदी, अभिनवः (२०१७) । भाषिक-सांस्कृतिक-समन्वयस्य इतिहासः। वाराणसी: — भारतीयविद्याभवनम्।
- [10]. शुक्लः, राघवः (२०१८)। “द्रविड-आर्य-विभाजनस्य पुनर्मूल्यांकनम्”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १०, पृ० १०८-१४२।
- [11]. अय्यरः, के. कृष्णमूर्तिः (२००६)। दक्षिणभारतीय-संस्कृतिसम्पर्कः। चेन्नै — दक्षिणभारती प्रकाशनम्।
- [12]. रामस्वामी, सुब्रह्मण्यम् (२००७)। संगमसाहित्यस्य इतिहासः। मद्रासः — तमिळ् साहित्य अकादमी।
- [13]. शर्मा, रामचन्द्रः (२००८)। भारतीयसाहित्ये सांस्कृतिकसमन्वयः। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [14]. तिवारी, हरिनारायणः (२००९)। “संस्कृत-संगम-साहित्ययोः अन्तर्सम्बन्धाः”। भारतीयसाहित्यपत्रिका, खण्डः १८, पृ० ५६-८३।
- [15]. चक्रवर्ती, देवदत्तः (२०१०)। द्रविड-आर्य-सांस्कृतिकसम्बन्धः। कोलकाता — भारतीयविद्या भवनम्।
- [16]. पाण्डेयः, सुधांशुः (२०११)। “दक्षिणापथस्य सांस्कृतिकइतिहासः”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः ७, पृ० ६१-९०।
- [17]. उपाध्यायः, शशिकान्तः (२०१२)। भारतीयसांस्कृतिकसमन्वयपरम्परा। दिल्ली — मोतीलाल बनारसीदास।